Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 373.3
PEDAGOGIKA

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING LEKSIKOGRAFIK KOMPETENTLIGI: MAZMUNI VA KOMPONENTLI TUZILMASI

Mohira Usmonali qizi Buvajonova*
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ m.buvajonova@mail.com

ANNOTATSIYA

Tezisda boshlang'ich sinf o'quvchilarining leksikografik kompetentligi lug'aviy axborotni izlash, saralash, anglash, semantik tahlil qilish, kontekstga mos tanlash, nutqda qo'llash va o'z faoliyatini baholashni ta'minlovchi integrativ pedagogik kategoriya sifatida aniqlashtirilgan. Kompetentlikning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsional-faoliyatli, kommunikativ-nutqiy va refleksiv-baholovchi komponentlari, ularning psixopedagogik asoslari, o'zaro funksional bog'lanishlari hamda kuzatiladigan natija indikatorlari yoritilgan.

Kalit so'zlar

leksikografik kompetentlik, boshlang'ich ta'lim, integrativ pedagogik kategoriya, komponentli tuzilma, funksional bog'lanish, natija indikatorlari, lug'at bilan ishlash madaniyati.

DOI: 10.5281/zenodo.21743726

KIRISH

Raqamli axborot muhitida yashayotgan bugungi boshlang'ich sinf o'quvchisi kundalik o'quv faoliyatida ko'plab lug'aviy manbalar – izohli va imlo lug'atlari, darslik lug'atchalari, elektron va mobil lug'atlar bilan to'qnash keladi. Ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan davlat siyosati [1] hamda umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartida 4-sinf ona tili ta'limi bo'yicha belgilangan natijalar –so'zning to'g'ri va ko'chma ma'nolarini farqlash, sinonim va antonimlarni topa olish, ko'p ma'noli so'zlarni kontekstda anglash [2] – o'quvchida lug'at bilan ongli va tizimli ishlash madaniyatini shakllantirishni dolzarb pedagogik vazifaga aylantiradi. Biroq an'anaviy amaliyotda lug'at ustida ishlash ko'pincha epizodik xarakter kasb etadi [3], mazkur faoliyatning zamirida yotuvchi kompetentlikning o'zi esa mustaqil pedagogik kategoriya sifatida operatsional ta'riflanmagan. Ushbu tezisda tadqiqotimizning ilmiy yangiliklaridan biri – boshlang'ich sinf o'quvchilari leksikografik kompetentligining aniqlashtirilgan ta'rifi va komponentli tuzilmasi bayon etiladi.

Xorijiy leksikografiya nazariyasida lug'at foydalanuvchining ehtiyoji va faoliyati markaziy o'ringa chiqarilgan: R.R.K.Hartmann pedagogik leksikografiyada foydalanuvchi-markazli paradigmani asoslab, leksikografiyaning vazifasi foydalanuvchida lug'aviy madaniyatni shakllantirish ekanini ko'rsatgan [4]; S.Tarp esa har bir leksikografik vositani foydalanuvchining aniq ehtiyojiga – izlash, o'rganish, tekshirish yoki qo'llashga – xizmat qildiruvchi funksional yondashuvni ilgari surgan [5]. Lug'aviy bilim psixolingvistikasida I.S.P.Nation so'z bilimining shakl, ma'no va qo'llanishga oid ko'p qirrali tarkibini [6], N.Schmitt esa retseptiv va produktiv bilim o'rtasidagi funksional farqni [7] asoslagan. Ushbu qarashlarga tayangan holda tadqiqotimizda quyidagi ta'rif ishlab chiqildi: boshlang'ich sinf o'quvchilarining leksikografik kompetentligi – lug'aviy axborotni izlash, saralash, anglash, semantik jihatdan tahlil qilish, kontekstga mos tanlash, nutqda qo'llash va o'z faoliyatini baholashni ta'minlovchi integrativ pedagogik kategoriyadir.

Ta'rifning integrativligi shundaki, u lug'atdan foydalanishni yakka texnik amal sifatida emas, motivat-

siya, bilim, amal, nutq va refleksiyani birlashtiruvchi yaxlit faoliyat sifatida qaraydi. Shu asosda kompetentlikning besh tarkibiy komponenti ajratildi va ularning har biri muayyan psixopedagogik nazariyaga tayangan holda asoslandi.

Motivatsion-qadriyatli komponent o‘quvchining lug‘at bilan ishlashga ijobiy munosabati, ona tilining lug‘aviy boyligini qadrlashi, bilish qiziqishi va mustaqil izlanish istagini qamrab oladi. Komponent E.L.Deci va R.M.Ryanning o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga tayanadi: o‘quvchi tashqi bosim bilan emas, ichki qiziqish, kompetentlik hissi va tanlov erkinligi asosida harakat qilganda chuqur o‘rganadi [12].

Kognitiv komponent leksikografiya, lug‘at turlari (izohli, imlo, ma’nodoshlar, zid ma’noli so‘zlar lug‘atlari) va lug‘at maqolasi tuzilishi haqidagi bilimlar tizimini ifodalaydi. R.E.Mayerning multimedia o‘rganish kognitiv nazariyasi [9] hamda A.Paivioning dual kodlash yondashuviga [10] ko‘ra, mazkur bilimlar matn, audio va vizual kanallar orqali bir vaqtda taqdim etilganda xotirada mustahkamroq saqlanadi; bu esa 9–10 yoshdagi konkret-obrazli tafakkur uchun ayniqsa muhimdir.

Operatsional-faoliyatli komponent so‘zni alifbo tartibida topish, lug‘at maqolasidan kerakli axborotni ajratish, imlo va talaffuzni tekshirish, bir necha manbani qiyoslash kabi amaliy ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. Aynan shu komponent leksikografik kompetentlikning texnologik o‘zagini tashkil etib, boshqa komponentlardagi bilim va motivatsiyani real harakatga aylantiradi.

Kommunikativ-nutqiy komponent o‘zlashtirilgan leksik birlikni real nutqiy vaziyatda – gap, dialog, matn va muloqotda – maqsadga muvofiq qo‘llashni ta’minlaydi. Komponent L.S.Vigotskiyning tafakkur va nutq birligi haqidagi konsepsiyasiga asoslanadi: so‘z ma’nosi faqat nutqiy faoliyatda to‘la o‘zlashtiriladi [8]. Bu N.Schmitt asoslagan produktiv bilim darajasini rivojlantirish talabi bilan ham uyg‘undir [7].

Refleksiv-baholovchi komponent o‘quvchining o‘z lug‘aviy bilimi va lug‘atdan foydalanish ko‘nikmasini mustaqil baholashi, xatosini sezishi, sababini izohlashi va tuzatishini qamrab oladi. Uning nazariy tayanchi J.Flavellning metakognitsiya nazariyasidir: o‘z tafakkur jarayonini anglash, boshqarish va baholash o‘rganish samaradorligining muhim shartidir [11].

Komponentlar o‘rtasidagi funksional bog‘lanishlar iyerarxik xarakterga ega: motivatsion-qadriyatli komponent kompetentlikni rivojlantirishning shaxsiy-ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida xizmat qiladi; kognitiv komponent bilim bazasini yaratadi; operatsional-faoliyatli komponent uni amaliy ko‘nikmaga aylantiradi; kommunikativ-nutqiy komponent leksik birlikni faol nutqqa ko‘chiradi; refleksiv-baholovchi komponent esa oldingi to‘rt komponentni metakognitiv tarzda boshqarib, o‘z-o‘zini takomillashtirish funksiyasini bajaradi. Shu tariqa besh komponent alohida sifatlar yig‘indisi emas, balki bir-birini taqozo etuvchi yaxlit tizimni tashkil qiladi.

Har bir komponent uchun kuzatiladigan natija indikatorlari belgilandi: motivatsion-qadriyatli komponentda – lug‘atga murojaat qilish tashabbusi va mustaqil izlanish chastotasi; kognitiv komponentda – lug‘at turlari va maqola tuzilmasiga oid bilim; operatsional-faoliyatli komponentda – so‘zni topish tezligi va axborotni ajratish aniqligi; kommunikativ-nutqiy komponentda – birlikni kontekstga mos qo‘llash sifati; refleksiv-baholovchi komponentda – o‘z-o‘zini tekshirish va xatoni asosli tuzatish darajasi. Indikatorlarning kuzatiladigan xulq-atvor shaklida ifodalanishi kompetentlikni yuqori, o‘rta va past darajalar bo‘yicha obyektiv baholash hamda har bir o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, leksikografik kompetentlikning integrativ ta’rifi va besh komponentli tuzilmasi mazkur sifatni boshlang‘ich ta’limda mustaqil pedagogik kategoriya maqomiga ko‘taradi. Taklif etilgan tuzilma leksikografik kompetentlikni rivojlantirish metodikasining mazmunini, topshiriqlar tizimini va diagnostika vositalarini ilmiy asosda loyihalash uchun nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi hamda keyingi bosqichda zamonaviy ta’lim texnologiyalari vositasida rivojlantirish modelini yaratishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PF-73-son «O‘zbekiston Respublikasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. – www.lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta ta’limining Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlari (1–11-sinflar).–Toshkent: O‘zR Maktab ta’limi vazirligi, 2022.– 212 b.

3. Qosimova K.Boshlang‘ich ta’limda til ta’limi metodikasi.–Toshkent: O‘qituvchi, 2016. –224 b.

4. Hartmann R.R.K. Teaching and Researching Lexicography.–2nd ed.– Harlow: Pearson Education, 2015. – 211 p.

5. Tarp S. Lexicography in the Borderland between Knowledge and Non-Knowledge: General Lexicographical Theory. –Tübingen: Niemeyer, 2013.–308 p.

6. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language.–3rd ed.– Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 624 p.

7. Schmitt N. Vocabulary in Language Teaching.–2nd ed. –Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 280 p.

8. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: АСТ, 2018. – 640 с.

9. Mayer R.E. Cognitive Theory of Multimedia Learning // The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. –P. 43–71.

10. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach. –New York: Oxford University Press, 1986. –322 p.

11. Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist: Special Reprints.– 2014. – Vol. 69. – P. 905–916.

12. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness.–New York: Guilford Press, 2017. –756 p.